

О. Пометун, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ

Т. Ремех, кандидат педагогічних наук, завідувач відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ

«ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА» - НОВИЙ КУРС СТАРШОЇ ШКОЛИ: ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ І МЕТОДИКИ

Розвиток громадянського суспільства в Україні, послідовна інтеграція держави в систему європейських і світових цінностей та демократії потребує наявності у її громадян знань, навичок, ставлень та цінностей для підтримки, захисту й просування цих ідей. Якщо ми прагнемо того, щоб молоді люди ставали ефективними учасниками поступу українського демократичного суспільства, то важливою частиною навчального плану мусить бути громадянська освіта, і не лише в старшій школі.

Громадянська освіта як важливий чинник соціалізації особистості у демократичному (перехідному) суспільстві має полягати у культивуванні цінностей прав, свобод і гідності людини, розвитку вмінь особистості захищати власні права від зазіхань на них інших людей чи влади, формуванні громадянської компетентності учня, його прихильності до демократії, критичного мислення, мотивуванні його до участі у розв'язанні проблем суспільного життя. А отже, знання, вміння та навички, необхідні людині для поінформованої та свідомої участі в соціальному і громадському житті, виконання обов'язків й реалізації прав громадянина, вимагають їх системного послідовного формування, причому насамперед засобами окремого предмета – громадянської освіти, а також й інших предметів як-от правознавство, історія, географія та ін.

Ці об'єктивні потреби відобразились як у новітніх освітніх документах – Законі України «Про освіту» та основах стандартів освіти Нової української школи, так і в запровадженні з 2018–2019 навчального року в школах нового інтегрованого курсу «Громадянська освіта» (10 клас, рівень стандарту). Програмовими завданнями його є «забезпечення цілеспрямованої підготовки старшокласників до функціонування у системі суспільних відносин поліваріантного світу, глобалізації, соціальної взаємодії та активної відповідальної участі в суспільній діяльності»¹.

Очевидно, що підготування вчителя до розв'язання таких завдань

¹ Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

передбачає як його теоретичне зростання, так і вдосконалення його методичного арсеналу. Проте сьогодні спостерігаємо певну розгубленість вчителів, які розпочинають викладати курс в умовах відсутності не лише достатньої кількості методичної літератури і рекомендацій, а й друкованих підручників. Разом з тим, в Україні нагромаджений значний досвід навчання молоді громадянства, зокрема і в численних освітніх проектах громадської організації «Вчителі за демократію та партнерство». Саме він і слугував для нас відправним пунктом у підготовці цієї статті. Нашим завданням було, з одного боку, актуалізувати певні аспекти досвіду вчителів, які мали практику викладання громадянознавчих курсів чи участі у відповідних проектах, що можуть бути ефективно використані й тепер, а з іншого – представити вчителям підходи до навчання громадянства нині, в сучасних українських реаліях, коли цей курс має безпосередній вплив на майбутнє нашої держави.

Мета статті. У даній статті спробуємо визначити деякі особливості змісту і методики нового курсу, загальні принципи і підходи до ролі і діяльності вчителя «Громадянської освіти», які значною мірою відрізняють цей курс від традиційного викладання суспільствознавчих предметів, зокрема історії.

Основна частина. Уже із декларованих Міністерством освіти і науки складників вихідного поняття: «громадянська освіта – розвиток та соціалізація особистості, формування її національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей, дослідницьких та аналітичних навичок та професійних якостей»² можемо бачити необхідність декларованих вище нових підходів. Традиційна модель освіти не може забезпечити освіту й виховання дійсно активних, поінформованих та відповідальних громадян, яких потребує сучасне демократичне суспільство. Необхідним є впровадження таких моделей навчання, які б не лише готували учнів до майбутнього життя, а й залучали їх під час навчання до розв'язання певних проблем суспільства і насамперед громади, одночасно забезпечуючи їх необхідними знаннями і практичними навичками. Навчання учнів громадянству повинно базуватися як на розумінні ними актуальних проблем життя українського суспільства і громадян, критичному мисленні та набутті навичок компетентного громадянина, так і передбачати опанування ними відповідних знань, спільну роботу і партнерство з однокласниками,

² <http://nus.org.ua/questions/kurs-gromadyanska-osvita-dlya-10-klasnykiv-shho-proponuye-programa/>

вчителями, членами громади.

Лише активний учень стає активним громадянином. Отже, зрозуміло, що лише за умов навчання в демократичній атмосфері, занурення в дискусії і самостійні дослідження, долучення до виконання соціально значимих проектів, учні опановують основні навички активної, свідомої, осмисленої участі в житті як власної держави, так і світу, для якого характерні глобалізація, взаємозалежність, людське різноманіття й надшвидкі суспільні зміни.

У навчанні нового предмета учні мають усвідомити сутність відносин з іншими людьми, оточенням, суспільними інституціями та навколишнім середовищем, сформувані вміння оцінки проблем та винесення продуманих оціночних суджень, продуктивного розв'язання соціальних питань та ухвалення обґрунтованих рішень. Саме це є основою відповідальної участі громадян у житті суспільства на місцевому, національному та глобальному рівнях. Уміння і навички, що розвивають критичне мислення, сприяють розвитку емоційного інтелекту учнів, просоціальні навички, навички міжособистісної взаємодії й інформаційна грамотність, значиміші й корисніші саме в контексті громадянської освіти. Запровадження в громадянську освіту технології розвитку критичного мислення також готує учнів як активних та відповідальних громадян XXI століття.

Все зазначене обумовлює потребу якісної зміни ролі вчителя: він має перевтілитися з особи, яка інформує й опитує тих, хто навчається, в організатора діяльності учнів, фасілітатора обговорень, консультанта досліджень учнів. У навчанні курсу вчитель має застосовувати завдання для самостійної роботи в малих групах або в парах, а також невеликі учнівські проекти, що учні реалізують індивідуально або в групах поза школою (наприклад, у межах району, населеного пункту, в місцевій громаді і т.п.). Оволодіння вчителя методикою, що стимулює активну пізнавальну діяльність й конструктивно-критичне мислення учнів, інтерактивними методами й технологіями, в подальшому має стати серцевиною його власного стилю навчання учнів громадянської освіти. Навіть щодо змісту навчання, то програмою передбачено, що вчитель не відтворюватиме пасивно навчальну програму предмета, а скоріше за все стане її співавтором.

Багаторічний досвід розробки, дослідження й викладання питань громадянської освіти дозволив визначити основні особливості, які, на нашу думку, одночасно є основними характеристиками (принципами) навчання нового курсу.

Навчання громадянській освіті має бути компетентісно

орієнтованим, смислоутворюючим, ціннісно-орієнтованим, інтегрованим та інтерактивним. Ці характеристики змісту громадянської освіти та навчального процесу мають стати фундаментом, що забезпечить реальне досягнення планованих програмою результатів навчання: формування знань, умінь і навичок, цінностей і моделей поведінки учнів як членів громадянського суспільства, громадян української держави у глобалізованому світі. Розглянемо їх ґрунтовніше.

1. Навчання громадянству має бути компетентнісно орієнтованим.

Програмова мета громадянської освіти – це «формування громадянської компетентності учнівської молоді, що забезпечує її активну громадянську позицію, здатність відповідально реалізовувати свої права та обов'язки в конкретній ситуації, налагоджувати соціальне партнерство у розв'язанні суспільних проблем»³.

Компетентність - це коло питань, в яких людина добре обізнана та які формують ядро її особистості і передбачають усвідомлення того:

- що людина знає і розуміє;
- які наявні в неї уміння й навички дозволяють їй використовувати ці знання;
- яким є рівень готовності використовувати їх впевнено та відповідально.

Останній пункт має особливе значення. Не тільки вчитель повинен знати, на що здатні його вихованці, а й самі учні. Вони мають розуміти, з чого складається набір їх розумових та предметних «інструментів», і до яких завдань чи проблем він може бути застосований. А найважливіше, учні мають бути переконані в необхідності навчання громадянства впродовж усього життя.

Як бачимо, у педагогічному плані громадянська компетентність складається з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною, державою.

Для розуміння сутності громадянської компетентності важливими є такі моменти: це ключова компетентність, що характеризується спроможністю людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи проблеми; в її основі лежать громадянські цінності, що уналежнюють

³ Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

ідеали, переконання та моральну позицію особистості; формування громадянської компетентності може здійснюватись виключно в спільній діяльності вчителя та учнів; компоненти громадянської компетентності тісно пов'язані між собою й формуються комплексно.

Громадянська компетентність, як і будь яка інша, повною мірою виявляється лише в реальній життєвій ситуації, адже вона не може бути ізольована від конкретних умов її реалізації – в ній органічно поєднується мобілізація знань, умінь і способів поведінки особистості, спрямованих на умови конкретної діяльності. При цьому компетентна людина застосовує стратегії, найприйнятніші для виконання тих чи інших завдань.

Тому формування громадянської компетентності має базуватись на реалізації в освітньому процесі діяльнісного підходу, відповідно до якого в структурі особистості виникають і закріплюються передусім ті новоутворення, у “конструювання” яких індивід вкладає свої почуття, власну працю, енергію, конкретну дію, проявляючи цілеспрямовану активність. Отже, громадянську компетентність молодій людині можна розвинути через діяльнісне засвоєння явищ суспільного життя, коли вона бере участь у моделюванні таких явищ, на практиці засвоює навички комунікації, ведення дискусії, відстоювання власної точки зору. Для цього потрібно також «розсунути» стіни школи, «включити» учня в оточуючий світ в усьому його розмаїтті. Важливими складовими шкільного життя мають стати: ідея пріоритету прав особистості, демократизація управління школою, створення умов для громадянської діяльності учнів в школі і поза школою, перетворення школи у відкрите співтовариство, створення атмосфери взаємоповаги, взаємовідповідальності, конструктивного діалогу, спілкування, консенсусу інтересів всіх груп учасників шкільного життя.

Щоб бути здатними користуватися правами і свободами людини і громадянина, наприклад, правом вільного доступу до інформації, свободи висловлювання вони мають реалізувати і захищати ці права на уроці. Це означає, що зміст уроку передбачає можливості учнів у спеціально створеній навчальній ситуації захищати свої інтереси, проводити переговори, погоджувати власні інтереси і думки з іншими, приходити до консенсусу і компромісу. Школярі повинні бути здатними діяти за правилами, не виходячи за їх межі, почуватися відповідальними за добробут інших людей і суспільства в цілому. Тобто учні мають не лише розуміти суть прав і свобод людини, але їхній смисл і значення, привласнити їх як особистісну цінність і діяти відповідно.

2. Навчання громадянству має бути смислоутворюючим для кожного учня.

Щоб навчання громадянській освіти було ефективним, воно має задовольняти особистісні потреби учнів, мати для кожного з них сенс і значення. Для цього вчитель мусить розуміти інтереси учнів, постійно мотивувати їх, пов'язуючи навчання з реальним життям, знаходити на уроці місце для різноманітних думок і концепцій, диференціювати навчання залежно від складу класу і соціокультурного контексту регіону школи. Навчальний матеріал громадянської освіти має будуватись на реаліях і фатах українського суспільного життя, сучасних засадах розвитку громадянського суспільства і демократії в Україні.

Опрацьовуючи з учнями зміст предмета, вчитель має взяти до уваги специфіку школи і конкретного класу, де він викладає, а також індивідуальні потреби і можливості учнів. Варто, наприклад, адаптувати до місцевих умов уроки про місцеве самоврядування з огляду на те, де знаходиться школа – в селі, маленькому містечку чи в районному/обласному центрі. Слід тримати в полі зору й специфіку класу – кількість учнів, переважні способи спілкування, рівень безпеки, можливості співпраці.

Змістовне навчання предмета потребує рефлексивного планування змісту уроків вчителем, яке фокусується навколо певних громадянознавчих понять, концепцій, ідей, навичок і моделей поведінки учнів, важливість яких беззаперечна для учнів (стає такою у процесі навчання). Наприклад, політична освіченість учня – опанування ним відповідних термінів і понять, уміння розпізнати їх смисл у різному контексті, пояснювати суспільні процеси, їх важливі риси, розкривати причини їх виникнення та наслідки розвитку виникає лише через обговорення спеціально відібраних фактів, виконання пізнавальних завдань, що передбачають оперування ними в процесі обговорення, дискусії, формулювання доведень, аргументів для власної оцінки. Ніяке заучування визначень чи повторення висновків вчителя/підручника не наблизить старшокласника до персонального ставлення, до усвідомлення власного смислу того, що вивчається.

Учитель має (в міру можливостей) підбирати індивідуальні завдання і корегувати очікувані результати для конкретних учнів на основі їхніх зацікавлень, інтелектуальних здатностей, враховуючи їхні емоційні проблеми, «сильні і слабкі сторони» в спілкуванні та ін.

3. Навчання громадянству має бути ціннісно орієнтованим

Насамперед зауважимо, що під цінністю розуміємо позитивну чи негативну значущість «об'єктів» оточуючого чи внутрішнього світу для людини, класу, групи, суспільства в цілому, що визначається їх залученням у сферу людської діяльності, інтересів, потреб, соціальних

відносин.

Будь-яке суспільство має свою систему цінностей, що притаманні конкретній епосі його розвитку, конкретній спільноті: людству у цілому, окремій цивілізації, народу, населенню регіону, етнічній чи соціальній групі тощо. Якщо звернутись до фундаментальних базових цінностей демократичного суспільства, то ними є: людина, її життя, її природні права і свободи тощо. Пов'язані з ними так звані інструментальні похідні цінності, тобто такі, які забезпечують існування і функціонування демократичного суспільства: народовладдя, верховенство права, багатопартійність, толерантність, свобода слова та ін.

Носієм цінностей будь-якого суспільства є особистість. Особистісні цінності формуються шляхом інтеріоризації (переходу у внутрішній план, „привласнення”) цінностей суспільства. Поняття “особистісні цінності” пов'язується з освоєнням конкретними індивідами суспільних цінностей, а отже за ними закріплюється значущість, особистісний смисл для людини певних об'єктів, подій, явищ тощо. Розуміння способу інтеріоризації цінностей особистістю дозволяє, по-перше, ще раз упевнитись у важливості педагогічного впливу на цей процес з метою створити умови для виникнення у дітей бажаних для суспільства моделей поведінки і діяльності, а по-друге, визначити деякі дидактичні підходи формування цінностей у процесі навчання громадянської освіти. Функціонування цього механізму у процесі навчання забезпечується двома шляхами: через зміст навчання (за умови забезпечення його якісного засвоєння учнями) та відповідну його організацію (технологію).

Так, для формування в учнів громадянських демократичних цінностей у зміст освіти мають бути включені сюжети, що розкривають такі цінності (наприклад, у вигляді аналізу тексту Загальної декларації прав людини та розділу Конституції України), а відбір та структурування всього змісту уроків мають відбуватись із урахуванням психологічного механізму формування цінностей особистості (тобто учням треба надати факти про те, які були і є потреби, мотиви, інтереси людей, які створили ці документи і прагнуть втілити їх у життя, як ці документи змінили ставлення людства до світу і як вони діють в конкретному часі та просторі, в Україні зокрема).

Молоді люди не стануть відповідальними громадянами, опановуючи лише зміст громадянської освіти як предмета. Під час навчання учням має бути забезпечена можливість ухвалювати прості й складні рішення щодо ідей і ситуацій стосовно поваги людської гідності, забезпечення прав і свобод людини та суспільного блага. Вони мають отримати досвід обговорення і поведінки, що засновані на таких цінностях демократії як

свобода слова, рівність можливостей, справедливість та різноманітність. Це означає, що учні мусять бути почуті та сприйняті серйозно. Лише постійне і вдумливе залучення учнів до дискусій із суперечливих чи уразливих питань при розгляді кількох точок зору уможливує практикування їхніх навичок критичного мислення. Слід відмовитись від того, щоб учні лишень читали тексти і відповідати на запитання з підручників – вони мають навчатися досліджувати, ставити питання, оцінювати інформаційні джерела тощо.

4. Навчання громадянству передбачає інтеграцію змісту різних наук та фактів суспільного і державного життя нашої країни.

Громадянська освіта є інтегрованою за своїм змістом, оскільки вона містить, крім суто політологічних, елементи правових, історичних та економічних знань, відомості з історії духовно-культурного життя українського суспільства, етики, естетики, загальної та соціальної психології, соціології, філософії та ін. Предмет побудовано з урахуванням можливості встановлення широких міжпредметних зв'язків із відповідними шкільними предметами та суспільним життям. Громадянська освіта також інтегрує загальнонавчання вміння і навички, ІКТ- навички, навички міжособистісного спілкування та ін. На початку кожного з уроків (кожної теми) опорні знання учнів щодо предмету дослідження на уроці мають бути актуалізовані за допомогою спеціальних методів (неструктурованого мозкового штурму, постановки проблеми, «кошика ідей», «кластера», таблиці «знаю, хочу дізнатись, дізнався» та ін.). Протягом уроку варто згадувати з учнями та корегувати наявні у них знання та уміння, надаючи їм громадянського звучання (наприклад нагадуючи, що уміння брати участь у дискусії, обговоренні є ключовим умінням громадянина демократичного суспільства). Міжпредметні та внутрішньопредметні зв'язки мають лягти в основу бінарних уроків, учнівських проектів і досліджень.

5. Навчання громадянству повинно бути інтерактивним.

Цілі предмета спрямовані на підготування молодого людини до життя і активної участі в житті громадянського суспільства та демократичної правової держави. Відтак замість переказування абстрактної «готової» інформації, відірваної від життя і суспільного досвіду школяра, постає потреба застосовувати методи навчання, які активізують його діяльність. Крім того, уроки з курсу мають надати учню основні громадянські вміння, навички і поведінкові моделі. Важливо, щоб учень не лише вмів перерахувати права людини і знав, у яких документах вони зафіксовані, а й міг розрізняти, поважати, реалізовувати й захищати їх в конкретних життєвих ситуаціях. Він має бути не лише обізнаним у повноваженнях

органів влади та посадових осіб, правах громадян, законодавчій процедурі, діяльності судової й податкової систем нашої держави, а й бачити та усвідомлювати власне місце в цих процесах.

На відміну від інших навчальних предметів старшої школи, завдання громадянської освіти передбачають формування в учнів умінь «поводитись», «проявлятись», «реалізуватись у життєвих ситуаціях», «спілкуватись з іншими», «отримувати досвід поведінки, взаємодії, взаємовідносин». Досягнення таких цілей можливо лише за умов активної залученості учня до навчання, його «занурення» у відповідні навчальні ситуації на уроці й поза ним.

Тому кожний урок з курсу має передбачати різні види пізнавальної, розумової та навчальної активності учнів. Насамперед ефективними будуть активні та інтерактивні методи, коли учні стають суб'єктами навчання – виконують творчі завдання, беруть участь в діалозі, ставлять запитання одне одному та вчителю. Застосування інтерактивних методів як-от мозковий штурм, дискусія, рольова гра, моделювання, аналіз кейсів (випадків, реальних ситуацій суспільного життя), взаємонавчання, робота в малих групах, драматизація, портфоліо тощо має поєднуватися з більш традиційними для нашої освіти активними методами навчання: індивідуальним і фронтальним опрацюванням текстів і візуальних джерел, виконанням письмових робіт, складанням таблиць та ін.

Переважає більшість питань, що обговорюються на уроках громадянської освіти, є дискусійними й не мають однозначних відповідей. Тож учні звертатимуться до вчителя як до арбітра за правильною відповіддю. Утім завданням педагога є привчати учнів до думки, що дискусійні питання – це привід для спільного обговорення в класі та для самостійного обмірковування вдома. Більшість запитань можна переадресувати тому, хто їх поставив (А ти як думаєш?), класу (А що думають інші?, Давайте порадимось...). Запитання – це можливість звернутися до джерела (Де про це можна прочитати?), до фахівця (У кого про це можна запитати?). У будь-якому випадку відповідь може бути відкладено на час після уроку, на наступний урок, на урок із відповідної теми. Як правило, громадянознавчі проблеми потребують серйозного дослідження конкретної ситуації, врахування багатьох інтересів і припускають варіативність відповідей.

Така робота дає результати, якщо вчитель працюватиме так системно на кожному уроці, на основі глибокого осмислення сутності громадянської освіти в цілому. Дуже важливо обирати для кожного уроку саме ті методи, які відповідають змісту і цілям уроку, розуміючи глибинний зміст методу, а не тільки його привабливість. Механічне

копіювання методів або їх застосування лише на так званих відкритих уроках не призводить до серйозних результатів.

Окрім того, інтерактивне навчання передбачає рефлексію і обов'язкове підведення підсумків, наприклад, які відчуття виникли в учнів після рольової гри - комфорт, розчарування, гнів. Після дискусії під керівництвом вчителя учні аналізують власну діяльність - чому, як і для чого вони навчилися. Без такої рефлексії зусилля, докладені під час інтерактивного навчання, будуть просто дією заради дії.

Висновки.

Таким чином, аналіз запропонованої Міністерством освіти і науки програми нового курсу «Громадянська освіта» та значного попереднього досвіду теоретичних розвідок і практичних напрацювань у цьому напрямі дозволив схарактеризувати актуальні особливості навчання громадянству учнів старшої школи. Серед них, зокрема: необхідність використання вчителями попереднього досвіду навчання громадянської освіти в Україні, але за умов його переосмислення у новій соціокультурній ситуації; потреба у запровадженні таких моделей і технологій навчання, які б дозволяли залучали учнів під час навчання до розв'язання конкретних актуальних проблем життя суспільства, громади, школи, одночасно забезпечуючи їх необхідними знаннями і практичними навичками; встановлення вчителем демократичної атмосфери навчання, поваги до думки й особистості кожного учня, його прав і гідності; необхідність для вчителя забезпечити й оцінити компетентісно орієнтовані, навичкові результати навчання, зокрема, розвиток емоційного інтелекту учнів, їхніх просоціальних навичок, навичок міжособистісної взаємодії й інформаційної грамотності та ін.

Все це обумовлює докорінну зміну ролі і позиції вчителя під час навчання, його перетворення у консультанта учнівських пошуків і досліджень, організатора самостійної роботи та взаємодії учнів, фасилітатора і модератора дискусій. Відповідні уміння, навички і нові професійні цінності поступово мають стати основою нового педагогічного стилю вчителя громадянської освіти.

Узагальнення існуючих і нових підходів до навчання учнів громадянській освіті дозволило також визначити деякі загальні дидактичні принципи, що їх має дотримуватись вчитель цього курсу. Це:

компетентісна орієнтованість навчання;

сміслоутворюючий характер змісту навчання і пізнавальної діяльності учнів;

орієнтація навчання на цінності демократії та прав і свобод людини, так само як і на національні цінності України та загальнолюдські;

інтеграція змісту навчання і використання широких міжпредметних зв'язків;

інтерактивна організація пізнавальної діяльності учнів, що поєднує індивідуальне, кооперативно-групове та колективне навчання.

Цілком очевидно, що подальші дослідження питання навчання громадянської освіти мають зосереджуватись на питаннях підготовки вчителів до нового стилю педагогічної діяльності. Також актуальними є підходи до відбору методів, форм і засобів навчання окремих тем курсу в контексті запропонованих положень.